

УДК 811.161.1(075.3):373(447)

Фідкевич О. Л.*

КУЛЬТУРНО-ЦІННІСНІ ПОНЯТТЯ ЯК ЕЛЕМЕНТИ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ ПІДРУЧНИКІВ З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ УКРАЇНИ

У статті розглядаються культурні концепти як важливі компоненти змісту соціокультурної складової підручників з російської мови та методичні аспекти їх вивчення на уроках російської мови у загальноосвітніх школах України;

Ключові слова: соціокультурна компетентність, культурні концепти, загальноосвітні школи України, російська мова.

Постановка проблеми. На даному етапі розвитку методики навчання російської мови у загальноосвітніх школах України питання уточнення та конкретизації змісту соціокультурної лінії є особливо актуальним. У царині соціокультурної роботи знаходиться вирішення завдань формування гуманістичного світогляду учнів та їх успішної соціалізації. З урахуванням цього одним із перспективних напрямів вивчення мови стає лінгвокультурологічний напрям, який передбачає широке залучення культурологічного матеріалу і має великий розвиваючий та виховний потенціал.

Проблему уточнення змісту соціокультурної складової у навчанні російської мови необхідно співвідносити з процесом пошуку оптимальних принципів конструювання підручників. Саме тому питання всебічного дослідження наявних підручників, аналізу концептуальних підходів, реалізованих у них, та розробки перспективних шляхів їх вдосконалення є такими, що потребують подальшого вивчення.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження шляхів формування соціокультурної компетентності у підручниках з російської мови для 4 класів загальноосвітніх шкіл України та теоретичне обґрунтування використання культурно-ціннісних понять як важливих складових соціокультурного простору підручників з російської мови.

Об'єкт дослідження – процес удосконалення підручників з російської мови для загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання, зокрема їх соціокультурної складової.

Предмет дослідження – методика вивчення культурно-ціннісних понять у процесі формування соціокультурної компетентності учнів у навчанні російської мови у загальноосвітніх школах України.

Актуальність теми дослідження визначається:

- суспільною значущістю проблеми формування соціокультурної компетентності як однієї з умов становлення особистості з гуманістичним світоглядом, готової до сприйняття надбань власної культури та толерантною до інших народів та культур;
- необхідністю подальшої теоретичної та практичної розробки питання змісту та шляхів формування соціокультурної компетентності.

Дослідження ґрунтується на порівняльному аналізі нових програм з російської мови та підручників з російської мови для 4 класів загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання за авторством В. А. Анісімової [1], І. П. Гудзик [2]; О. В. Купцової та Л. Г. Вербецької [3]; матеріалах анкетування учителів та учнів.

Аналіз досліджень з означеної теми. Науковим підґрунтям статті є праці з питань мовної освіти в Україні (О.Біляєв, М.Вашуленко, В.Плахотник, І. Гудзик), наукові студії з проблем компетентісно орієнтованого навчання (М.Вятютнев, І.Зимня, Г.Китайгородська, Н.Тализіна), а також праці, в яких досліджено та запропоновано нові сучасні принципи моделювання

підручників відповідно до вимог особистісно орієнтованого навчання (Я.Кодлюк , А. Хуторський, Ф.-М. Жерар Ф.-М. і К. Рож'єр).

Було взято до уваги основні положення лінгвокультурології як нової міждисциплінарної науки, представлені у роботах Н. Арутюнової, Є. Верещагіна, А. Вежицької, С. Воркачова, В. Карасика, В. Костомарова, В. Маслової, Ю. Степанова, В. Телія, С. Тер-Мінасової та ін, у яких висвітлюється питання національної специфіки мовних і мовленнєвих явищ, що розкривають спосіб мислення народу, досліджується проблема сутності мовної картини світу.

У наукових студіях Ф. Бацевича, І. Голубовської, І. Гудзик, Т. Дороз, В. Кононенко, Т. Колодько, Ю. Пасова, В. Сафонові досліджено сутність соціокультурної компетентності як однієї з важливих умов здатності особистості до міжкультурної комунікації.

Розглянуто наукові дослідження Л. Городецької, Т. Донської, О. Любічевої, Н. Мішатіної, Л. Саяхової, Л. Ходякової, у яких концепти репрезентуються як структурні компоненти змісту лінгвокультурологічної роботи на уроках російської мови; обґрунтовуються вимоги до навчальних текстів, які уміщують культурологічний компонент.

Основна частина. Завдання, які постають перед вітчизняною методикою, зокрема перед методикою навчання російської мови, пов'язані як з загальними настроями у сучасному суспільстві, так і новітніми тенденціями у гуманітарних науках, які визначають вектор її подальшого розвитку. Серед них – антропоцентрична спрямованість освіти, урахування інтеграції окремих галузей знань, використання досліджень нових міждисциплінарних наук, зокрема лінгвокультурології.

Однією з перспективних напрямів вивчення мови є лінгвокультурологічний напрям, який передбачає розгляд взаємопов'язаних феноменів: ментальності, мови та культури.

Мова – це один із засобів сприйняття світу. Засвоєння другої мови передбачає сприйняття учнем нової мовної картини світу, що у свою чергу означає необхідність знайомства із специфічним національним мисленням народу, мову якого вивчає дитина. Саме тому значну увагу у лінгвокультурологічних дослідженнях присвячено питанням сутності, структури та актуалізації у процесі комунікації ментальних одиниць, зокрема культурно-ціннісних понять, що у лінгвістиці визначаються терміном «концепт». У цілому дослідники розглядають концепт як один із головних об'єктів вивчення у лінгвокультурології, осмислюючи його як специфічний національний образ культури народу, уміщений у слові. За словами В. Маслової: «Ключевими концептами культури ми називаємо обумовленні нею ядерні (базові) одиниці картини мира, обладающие экзистенциальной значимостью как для отдельной языковой личности, так и для лингвокультурного сообщества в целом» [4;50].

Але якщо у лінгвістиці термін «концепт» є базовим, то у шкільній лінгводидактиці він використовується обмежено. У російську шкільну лінгводидактику цей термін увійшов перш за все завдяки науковим працям Н. Мішатіної, яка вважає, що репрезентація взаємодії мови та культури у процесі вивчення концептів російської культури є одним із ефективних і результативних засобів науково-практичного і практично-технологічного вирішення проблеми мовленнєвого розвитку учнів у принципово нових умовах життєдіяльності сучасної дитини [5,6]. Проте, зауважимо, що особливістю авторської методики Н. Мішатіної є її використання у межах елективного курсу. На уроках російської мови у загальноосвітніх школах України відсутня можливість широкого залучення цієї методики у повному обсязі. До того ж, вважаємо, що ефективність вивчення концептів пов'язана перш за все з умовою комплексного вивчення мови в межах базового курсу з реалізацією завдань змістових ліній навчання мові у контексті активного вербального спілкування на уроці у всіх видах мовленнєвої діяльності: слуханні, говорінні, читанні та письмі.

Одним із основних завдань соціокультурної роботи у нових програмах з російської мови для початкової ланки загальноосвітніх шкіл України визначається формування у школярів уявлень про культуру російського народу, зацікавленість до мов та культур інших народів;

наголошується на необхідності використання текстів, у яких відображено особливості духовної та матеріальної культури російського народу, його національного характеру.

Однак відзначимо, що зміст та форми цієї роботи не конкретизуються, а саме: які культурні концепти необхідно відібрати для уроків навчання російської мови, що знаходиться у підґрунті цього відбору? На сучасному етапі також відсутні будь-які стандарти у шкільному процесі засвоєння культурологічної інформації та критерії оцінювання лінгво- та соціокультурної компетентності учнів. Тобто українська шкільна лінгвокультурологія як напрям реалізації соціокультурної лінії знаходиться ще у початковому стані свого розвитку.

Про це свідчить і анкетування учнів 4 класу шкіл з українською мовою навчання. Головною метою анкетування було з'ясувати: які саме цінності притаманні дітям даного віку та чи відчувають учні їх культурний фон. Учні повинні були вибудувати шкалу цінностей та підібрати асоціативні слова до слів-стимулів (мама, отец, природа, друг, комп'ютер, школа, гра, деньги). Питання анкети № 2 були спрямовані на виявлення елементарних культурологічних знань учнів (країнознавчого та мистецькознавчого характеру). У анкеті № 3 пропонувалось продовжити російські прислів'я, у яких уміщено культурно-ціннісні поняття, виявити знання учнів цих прислів'їв з метою з'ясувати ступінь актуалізації ментального та індивідуального елементів у сприйнятті концептів.

У анкеті № 4 пропонувалось вибрати з пари прислів'їв, які уміщували один і той же концепт, те, яке б відповідало ціннісним установкам респондента. У анкеті № 5 пропонувалось підібрати до слів-стимулів асоціативний ряд слів.

Результати анкети № 1 виявили, що діти у цілому орієнтуються на традиційні загальнолюдські цінності. Шкала цінностей четверокласників має наступний вигляд: мати, батько, сім'я, друг, школа, природа, гра, комп'ютер, гроші. Анкета № 4 підтвердила результати анкети № 1, виявивши такі риси: схильність до альтруїзму («не в деньгах счастье» - 85%), вірність друзям («сам пропадай, а товарища выручай» - 60%), розуміння важливості освіти («ученье – свет, неученье – тьма» - 95%), наполегливої праці («без труда – нет добра» - 99%), бажання взаємодіяти у колективі («от людей отстать – одиноким стать» - 72%). Проте, якщо результати анкети № 4 в основному репрезентували ментальну сферу запропонованих концептів, то результати анкети № 1 дали можливість представити їх індивідуальну складову.

Наприклад, найбільші емоційні переживання у дітей даного віку пов'язані зі словами «мать» (характеристики: добрая, красивая, любимая); «отец» (добрый, любимый, ласковый, хороший), «природа» (красивая, добрая, живая, зеленая, цветы). Асоціації до слова-стимулу «друг» виявили схильність дітей цього віку до конкретизації цінностей, поряд з загальними характеристиками (верный, веселый) у наявності були конкретні імена друзів, так само і слово-стимул «школа» асоціативно пов'язується у дітей з іменем їх першої вчительки та характеризується переважно словами (хорошая, веселая, красивая, интересная).

У рейтингу цінностей концепт «игра» не був визначений учнями як пріоритетний, проте у шкалі емоційного сприйняття він мав високу позитивну оцінку (веселая, интересная, смешная). Як правило, учні не пов'язують гру з процесом навчання (развлечение, отдых, друзья), тільки у одного респондента це слово-стимул викликало асоціативне слово – «умная».

Цікавим був асоціативний ряд до слова-стимулу «деньги». Якщо із прислів'їв, які репрезентували цей концепт, діти відібрали прислів'я «Не имей сто рублей, а имей сто друзей» и «Не в деньгах счастье», то особистісні асоціації були такі: огромные, большие, надежные, зеленые, много, магазин, покупки, важные, нужные.

Слово-стимул «компьютер» не викликало в опитуваних учнів глибоких емоційних переживань. Асоціативний ряд до цього слова: програма, информация, узнаю, все знающий, нужный предмет, системный, технический, машина. Анкета № 5 виявила доволі низький рівень знань, пов'язаних з історією та культурою Росії. Переважна кількість дітей не змогла

назвати прізвища російських письменників, крім О. Пушкіна, П. Єршова та назв декількох російських казок. Як видатних людей Росії було визначено В.Путіна і В.,Медведева, О. Пушкіна, П. Чайковського (1 респондент) та представників шоу-бізнесу.

Слова «берёзка» і «калина» не викликали в учнів специфічних національно-культурних асоціацій (дерево, красная, красивая).

Анкетування виявило, що фрагментарні лінгвокультурологічні знання учнів, зазвичай, не вступають у взаємодію з їх особистісними змістовими структурами, не сприяють готовності дитини до зміни моделей поведінки в умовах іншої культури. Ціннісний компонент концептів у свідомості учнів переважно не репрезентується у взаємодії з культурним компонентом, що свідчить і про рівень культурологічних знань учнів і про недостатнє урахування національно-культурного контексту у навчанні російської мови

Анкетування учителів початкових класів показало, що 90 % опитуваних вчителів вважають за необхідне впровадження лінгвокультурологічного напрямку у навчання російської мови та підкреслюють важливість роботи з культурно-ціннісними поняттями на уроках російської мови. Також вчителі зауважують, що у наявності труднощі з методичною літературою з даного питання, у підручниках мало цікавих текстів, які уміщують інформацію культурологічного спрямування.

Дійсно, у чинних підручниках є тексти, які дозволяють організувати роботу з культурно-ціннісними поняттями, але таких текстів та ще й з належним коментарем недостатньо (лише 8-10% від загальної кількості). У репрезентації культурно-ціннісних понять не прослідковується певна система. Кожний автор представляє у підручнику ті культурно-ціннісні поняття, які співвідносяться саме з його власною ціннісною системою. У підручнику російської мови для 4-х класів шкіл з українською мовою навчання за авторством І. Гудзик це переважно культурно-ціннісні поняття морально-етичної концептосфери: «ложь», «обман», «хвастовство», «трудолюбие», «лень». Тексти, які уміщують ці концепти, дають можливість розгорнути на уроці комунікативну ситуацію, розвивати критичне мислення учнів, що є пріоритетним завданням цього комунікативно орієнтованого підручника.

У підручнику російської мови для 4-х класів шкіл з українською мовою навчання за авторством Л.Анісімової у наявності такі культурно-ціннісні поняття: «мать», «отец», «семья», «Родина», «отчизна», «защитник Отечества», «война», «труд», «работа», «рабочий человек». Морально-етична концептосфера представлена концептами «совесть», «честь», «смекалка». Є і суто російські концепти: «Баба-яга», «Иванушка-дурачок», «богатырь», «самовар».

Цікавою є організація навчального матеріалу у підручнику О. Вербецької та Л. Купцової. Кожний розділ підручника починається з прислів'їв, які уміщують концепти: «азбука», «работа», «сказка», «книга», «лад», «правда», «ум», «труд» тощо. Проте переважно у навчальних текстах цього підручника розглядається ціннісна складова концептів, а їх культурний фон залишається поза увагою авторів підручників, що пояснюється недостатнім використанням у підручнику принципу текстоцентризму, малою кількістю прецедентних текстів, завдань, що формують вміння лінгвокультурологічного аналізу мовного матеріалу. Не завжди враховуються і вікові особливості учнів у сприйнятті лінгвокультурологічного матеріалу, наприклад, завдання: пояснити прислів'я «Жизнь пройти не поле перейти».

Реалізація соціокультурної лінії підручника з російської мови повинна орієнтуватись на вимоги нових програм – залучення учнів до духовних виток російського народу у контексті міжнаціонального діалогу та полікультурної ситуації в Україні, формування толерантності як в міжнаціональному, так і в міжособистісному спілкуванні та базуватися на багатоаспектній репрезентації культурного фону російської мови. Саме тому звернення до культурно-ціннісних понять (концептів) є важливим напрямом у навчанні російської мови, зокрема у формуванні соціокультурної компетентності учнів.

Для цього, по-перше, необхідно визначити найбільш важливі концептосфери, які й зумовлюватимуть відбір текстів підручників та даватимуть змогу системно предста-

вити їх у навчальному матеріалі підручника. Втім, на наш погляд сам термін «концепт» не обов'язково використовувати у шкільній практиці (пропонуємо термін «культурно-ціннісне поняття»).

Вивчення концептів повинно здійснюватися на основі учбових, культурно значущих текстів, які уміщують інформацію про духовну та матеріальну культуру народу, мають естетичну цінність і емоційно-моральний вплив на учнів та відповідати особистісним та віковим потребам учнів.

При відборі навчального матеріалу пріоритет потрібно надавати не просто текстам, насиченим мовними, країнознавчими, історичними фактами, а текстам, що дають можливість розвивати в учнів здатність до глибокого сприйняття та розуміння змісту. Це перш за все прецедентні тексти :художні тексти класичної літератури, твори усного народної творчості, фразеологізми, прислів'я, тексти, які відображають національну специфіку характеру народу, його світогляд, моральні підвалини.

Тексти підручника повинні супроводжуватися відповідними лінгвокультурологічними довідками, етимологічними коментарями, мати рубрикації, які репрезентують матеріал, що розкриває культурний фон російської мови (наприклад, «Мовна скарбниця»).

Концепти можуть виконувати роль основних організуючих елементів соціокультурного простору підручника, тематично його формувати. Їх використання надасть можливість розглядати як архетипічні поняття(мать, отец, семья, вода, земля и др) так і безеквівалентну лексику, що виражає специфічні національні концепти (балалайка, самовар, лад тощо), фонову лексику (чаепитие, балет, театр).

Важливим завданням для авторів, що створюють підручники за новими програмами, є системна розробка їх соціокультурного простору, багатоаспектна репрезентація культурного фону мови, зокрема системного розгляду культурних концептів на основі культурологічних текстів, словникової роботи з прецедентними іменами, образами, ситуаціями. Такий підхід надасть можливість учителю не просто знайомити учнів з культурними реаліями країни, мову якої вивчає дитина, а й формувати інтерес до них, розкривати важливі для народу ціннісні орієнтири, розглядати національно-культурний компонент мовних та мовленнєвих одиниць.

Список використаних джерел

1. Анисимова В. А. Русский язык: 4 класс. Учеб. для общеобразоват. учебн. завед. с укр. языком обуч. [Текст] / В.А. Анисимова. – К.: «Перун», 2010. – 174 с.
2. Гудзик И. Ф. Русский язык: учеб. для 4 класса общеобразоват. учебн. завед. с укр. языком обуч. – 2-е изд. [Текст] / И.Ф. Гудзик. – К.: Освіта, 2006. – 159 с.
3. Вербецкая Е. В., Купцова Л. Г. Русский язык: учебник для 4 класса [Текст] / Е. В. Вербецкая, Л. Г. Купцова – Одесса: Ярослав, 2004. – 159 с.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. [Текст] / В. А. Маслова — М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208с.
5. Мишатина Н.Л. «Диалог с культурными концептами в 5 – 11 классах (русский язык, литература, развитие речи)». Учебно-методическое пособие. – СПб.: Изд-во «Сага» - «Наука» - 2004, тираж 500 экз.– 256 стр.
6. Мишатина Н.Л. Работа с художественным концептом как средство речевого развития школьника.// Журнал «Русский язык в школе». – 2006. – № 3. – С. 23 – 27.

The main contence and ways of lingvoculturological work on the lessons of Russian in general schools of Ukraine are presented in the article; perspective of the use of cultural concepts is grounded as major components of the Russian language textbooks as well as methodological aspects of their study.

Key words: *lingvoculturological competence, cultural concepts, general schools of Ukraine, Russian language.*